

GHENDTSCHЕ TOESTANDEN

WAT ER GEBEURDE MET DE BEGRAAFPLAATSEN AAN DE GEBROEDERS DE SMETSTRAAT EN DE WASSTRAAT

Lezers van Ghendtsche Tydinghen zullen wel weten dat het keizer Jozef II was die een einde stelde aan begravingen in en rond kerken (1784). Men schreef in officiële teksten voortaan liever ‘begraafplaats’ dan ‘kerkhof’ (hof rond een kerk), maar het woord ‘kerkhof’ bleef in het dagelijkse taalgebruik verbonden met ‘plek waar begraven werd en/of wordt’.

Nieuwe kerkhoven op ’t petaeter land

Voor een stad als Gent kon er geen sprake van zijn de kerkhoven rond de kerken te behouden. In 1784 werden drie nieuwe kerkhoven gecreëerd. Dat gebeurde buiten de stadswallen maar op Gentse grond binnen het gebied omschreven door de Rijtgracht (Rietgracht)¹.

Niet iedereen was er gelukkig mee. We mogen de lezer een bittere commentaar daarop uit 1797 niet onthouden. Deze werd door Karel Broeckaert, de auteur van Jellen en Mietje, in het schoonste Gents in de mond gelegd van de zeer traditioneel ingestelde kleinburger Gysken²:

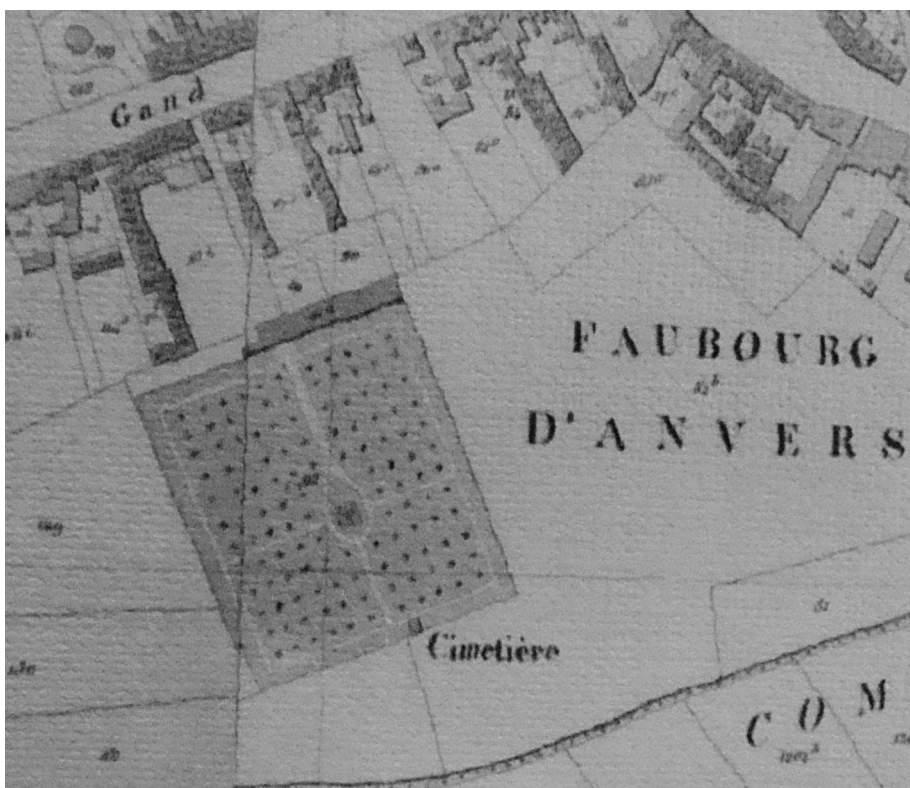
Veurtyds aes de Kerkhoven in de stad waeren, en dame nog in de kerken mogt begraeven, dat diendege veur een gedagtenisse diendeg’t. Passeerger nèn priester over het kerkhof, hy las ten minsten nèn Perfondes (de Profundis), en kwam’er nèn vriend in de Kerke hy peysdige op zynen vriend, die begraeven was. Maer nuy zedert danze buyten begraeven, uytter oogen uytter herten. Zoo aesge me Eerde bedekt zyt, ge zyt vergeten.

M’haên wy ook onzen Zaerk en g’heel de familde van de Gysen ligt in de Predikheers begraeven. Maer nuy zedert Josephus en de Fransche zyn al die schoone fondatiën van niete zynze. En Gysken moet naer ’t petaeter land zoo goed aes den aermsten dieder es, en misschien me ’t hoofd van zijn Groot-Vaeder zien bollen, gelyk of ’t nuy in de rekeletten (bij het toen afgebroken klooster van de recoletten, nu Koophandelsplein en Justitiepaleis) gebeurt, tot groot schandael van d’ Overledene.

Oude begraafplaatsen verdwijnen, maar blijven open ruimten

Het kerkhof van de Sint-Pietersparochie, nu Zuiderbegraafplaats, is het enige dat bleef bestaan. Dat lag in de tweede helft van de 19^{de} eeuw nog helemaal op de buiten, terwijl de beide andere in snel tempo ingesloten raakten in bebouwing met overwegend arbeidersbehuizing en fabrieken. De Dampoortwijk en de Rabotwijk kregen vorm. De verstedelijking van deze zones was aanzienlijk versneld door de opheffing van de tollens aan de stadspoorten in 1860.

Een nieuwe verhuis drong zich op. De begraafplaats buiten de Dampoort werd samen met die buiten de Brugsepoort in 1873 vervangen door één enkel nieuw

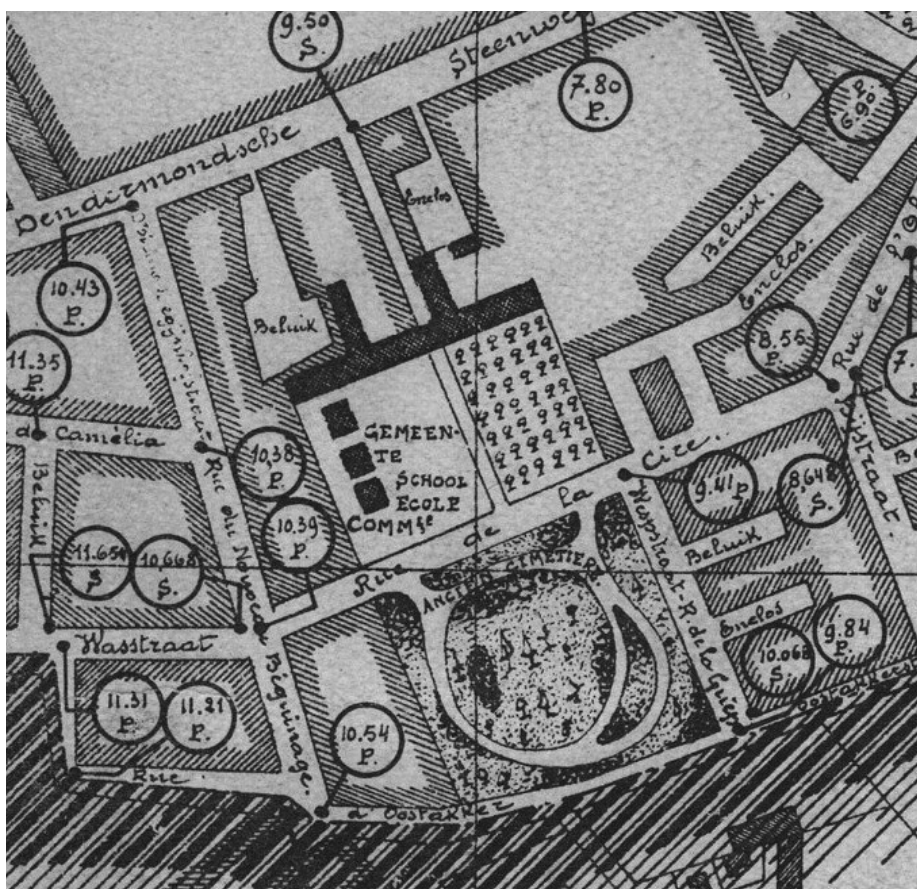


afb 1

Kerkhof buiten de Dampoort (Antwerpsepoort) in 1860 (kaart van P. Gérard). De toegang bovenaan links is nog steeds de toegang tot de school aan de bijna volledig dichtgebouwde Dendermondsesteenweg. Onderaan de grens (nu Engelbert van Arenbergstraat) met Sint-Amandsberg (toen Oostakker). De begraafplaats werd kort nadien tot daar uitgebreid.

en heel groot kerkhof, de Westerbegraafplaats. Dit lag op zijn beurt een heel eind buiten de bebouwing, maar nog steeds binnen de Rijtgracht - gemeentegrens.

In 1873 bepaalde men dat er geen nieuwe ter aarde bestellingen (zoals dat zo mooi heet) meer mochten gebeuren op de oude begraafplaatsen en dat ze vier jaar later zouden gesloten worden. Uit eerbied voor de doden zou er dertig jaar lang geen andere bestemming gegeven worden aan de gronden. Houders van een 'euwigdurende' concessie konden hun kostbare keldergraven laten over-



Afb. 2

Gewezen kerkhof buiten de Dampoort in 1912 (detail van de kaartenreeks door Compyn en Soenen). Nu in twee gedeeld door de Wasstraat, met aan de ene zijde het schoolcomplex en aan de andere een klein parkje in Engelse landschapsstijl reikend tot aan de toenmalige Oostakkerstraat (nu Engelbert van Arenbergstraat). De omcirkelde getallen duiden hoogten aan boven het (Oostends) zeepil.

brenge naar het nieuwe kerkhof. Men moet zich daarover geen illusies maken. In die tijd waren er nog niet zoveel dergelijke graven. Enkel begoede families konden daaraan denken, en dan nog.

In feite bleven de oude begraafplaatsen, minstens gedeeltelijk, veel langer dan vier jaar bestaan, vermoedelijk echter zonder dat er individuele graven herkenbaar waren en zeer zeker zonder dat er nieuwe begravingen gebeurden. In 1877 affineerde de burgemeester in de gemeenteraad dat het kerkhof buiten de Dampoort overdag nog verder zou openblijven voor bezoekers. Er was zelfs een bewaker aangesteld en sinds enkele weken gold er een verbod op honden. Men begrijpt waarom³.

De zaken lagen gevoelig. De kwestie van het al of niet gewijd zijn van de grond op de Westerbegraafplaats had tot heftige strijd geleid tussen de katholieke fractie aangevuurd door bisschop Bracq en het liberale, in die tijd anti-klerikale gemeentebestuur⁴.

Onze aandacht gaat in deze bijdrage niet uit naar dit vrij bekende verhaal, maar naar wat er met de opgeheven begraafplaatsen gebeurde... of niet gebeurde: de beide begraafplaatsen bleven tot op heden immers gedeeltelijk open ruimten. Deze geschiedenis werd, zover ons bekend, niet eerder verteld. Een geschikte kluit dus voor onze rubriek *Ghendtsche* Toestanden. We maken van de gelegenheid gebruik om een kleine beschrijving in woord en beeld te geven van de weinig bekende (want overwegend arme!) omgeving van beide sites.

Het spookt daar!

De herinnering aan de oude begraafplaatsen bleef lang levendig. De mensen hadden er in de beginjaren schrik van. Bij werkzaamheden werden soms beenderen opgegraven en spelende kinderen vinden er ook wel eens enkele. Ook nu nog duiken af en toe berichtjes en foto's daarvan op in de kranten en in archeologische rapporten⁵.

Dat die oude begraafplaatsen als min of meer luguber ervaren werden, blijkt onder meer uit volgende berichtjes geplukt uit de Gazette van Gent van 5 en 7 september 1895. *In den afgelopen nacht rond half een, ging een zekere Hendrik Uytterschaut, 23 jaar oud, door de Gebroeders de Smetstraat (bij het Rabot en de Brugsepoort, waar vroeger een kerkhof was) toen plotseling eene kat welke uit het Oud Kerkhof kwam, voor zijn voeten sprong. Uytterschaut verschrikte zoo hevig dat hij eenen aanval van waanzinnigheid kreeg. Hij werd naar zijne woning overgebracht, alwaar men hem eene dwangkamizool (dwangbuis) moest aantrekken. Een geneesheer heeft hem de eerste zorgen toegediend. Zeer waarschijnlijk heeft Uytterschaut de aanval gekregen ten gevolge der inbeelding verwekt door het uitgestrooid gerucht als zou er op het Oud Kerkhof een spook ronddwalen.*

Dat verwekte een volkstoeloop. Twee dagen later berichtte de krant opnieuw. *Woensdag was er nogmaals eene overgrootte menigte op het Oud Kerkhof der Brugsche Poort samengeschoold; er waren wel 2000 menschen. Henri Uytterschaut wordt te huis verzorgd en is beter, maar hij kan nog op zijne beenen niet staan; nu en dan loopt hem een rilling over het lijf. Wat er eigenlijk gebeurd is, kan hij niet zeggen; het was als een vuur dat door zijne armen en beenen liep, zegt hij.*

Nog in de veertiger jaren van de vorige eeuw was het piepkleine politiecommissariaat van de tiende wijk (Rabot- en Bloemekenswijk) gevestigd in het vroegere dodenhuisje van het kerkhof aan de De Smetstraat. De buitenmaatse ingangspoort was geflankeerd met funeraire symbolen en bovenaan kon men nog lange tijd lezen *Eerbied voor den dood*⁶.



Afb. 3

Kerkhof buiten de Brugsepoort in 1860 (detail uit Gérard). Nog tussen akker- of weidepercelen, met beginnende urbanisatie dicht bij de Brugsevaart. De toegang lag aan de toenmalige Kerkstraat.

Open ruimten... of toch gedeeltelijk

Wellicht niet toevallig was er een kat betrokken in het geval Uytterschaut - eeuwenlang werden die dieren geassocieerd met zwarte magie - en speelde dit ijselijke gebeuren zich af op een plek waar nog een herinnering aan dood en begraven rondwaarde.

Maar eerbied voor de doden of geen eerbied, griezel of geen griezel, het hoger aangestipte voornemen om de gronden gedurende dertig jaar onaangeroerd te laten, werd niet helemaal nageleefd.

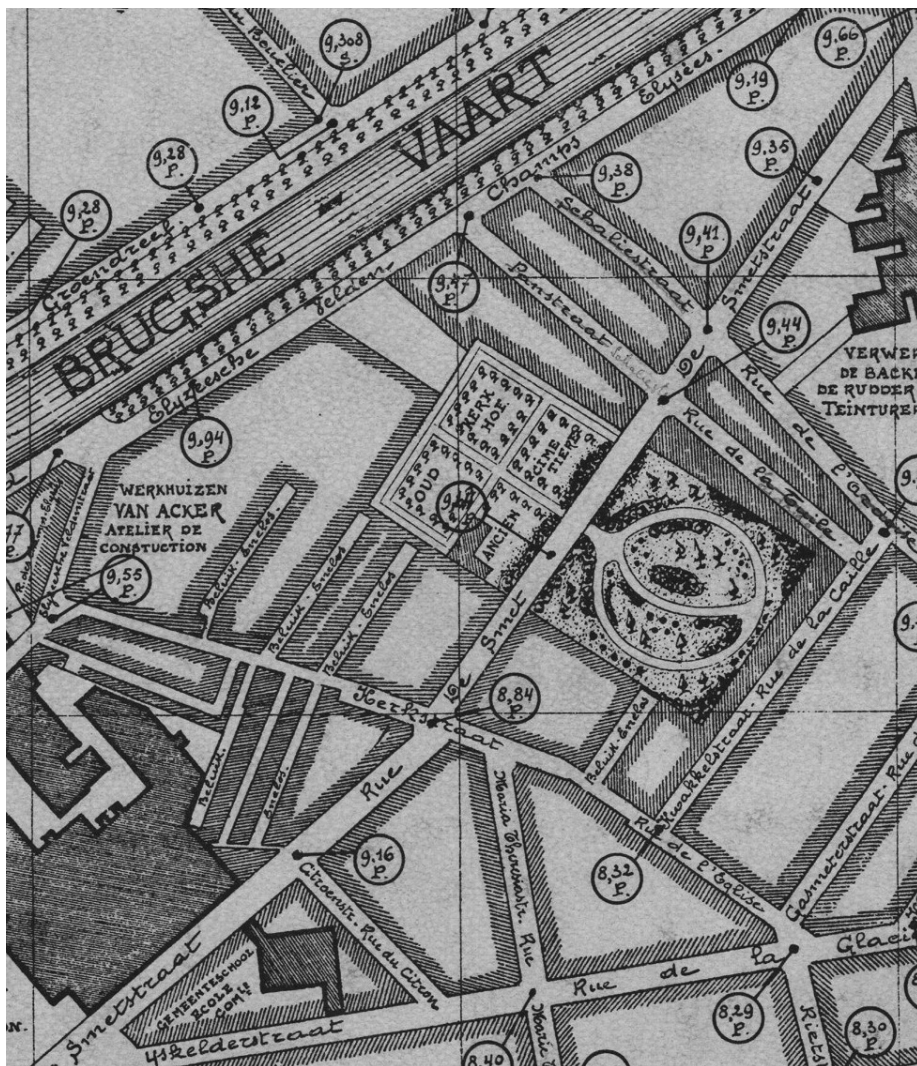
De dertig jaar duurde voor wat een stuk van het kerkhof buiten de Brugsepoort betreft, welgeteld 16 jaar. In 1893 werd de Gebroeders de Smetstraat, sinds 1875 tot aan het kerkhof lopend, er dwars doorheen verlengd⁷. Dat was absoluut nodig geworden om de in snel tempo volgebouwde buurten rond en over de Verbindingsvaart een degelijke uitweg te geven van en naar het stadscentrum.

Buiten de Dampoort duurde het iets langer (1903) vooraleer er een straat, de Wasstraat, doorheen het oude kerkhof aangelegd werd. Het gedeelte tussen deze straat en de behuizing van de Dendermondsesteenweg was echter al veel eerder (1881) ingenomen door een stedelijke 'kosteloze' jongensschool en dito meisjesschool. Het was een vrij grote instelling met 19 klaslokalen, een zaal en twee speelplaatsen⁸.

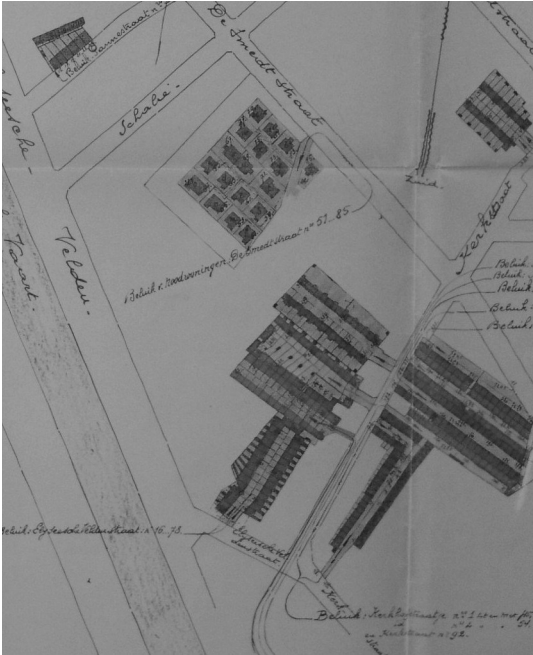
In de periode vóór 1914 waren de overblijvende delen van de gewezen begraafplaatsen omgetoverd tot buurtparkjes in Engelse landschapsstijl. Ze moeten er min of meer uitgezien hebben als het centrale deel van de Westerbegraafplaats, maar kleiner en zonder grafmonumenten (zie details uit het stadsplan van 1912).

Zeker in de laatste twee jaren van wereldoorlog I werden de parkjes net als andere schaars beschikbare onbebouwde stadsgronden beplant met aardappelen. In 1916 nam Gustaaf De Coen, kerkhofbewaker aan de Gebroeders De Smetstraat, *de heerbiedigge vrijheid zich tot het stadsbestuur te wenden voor de toelating te bekommen voor op de pleine te moggen beplanten met aardappels voor een jaar*.⁹ Door een speling van het noodlot (en wat voor een!) keerde het petaeterland van Gysken dus terug... Gustaaf betitelde zichzelf als kerkhofbewaker, maar in feite was hij parkwachter, een functie die ook in andere stadsparken bestond. Dat hij dat deed, duidt er op dat men de site ruim veertig jaar na het verbod op begraven nog steeds in de eerste plaats als kerkhof aanzag.

De oorlogsjaren maakten een einde aan die toestand. De kerkhofbewaker was aardappelkweker geworden en ook na de eerste wereldoorlog werden de gronden grotendeels voor utilitaire doeleinden benut. Noodwoningen (barakken) werden opgetrokken op het terreingedeelte aan de zijde naar de Brugse vaart



Afb. 4.
 Kerkhof in 1912 in de al volop ontwikkelde Rabotwijk (Compyn en Soenen). Het gedeelte naar de Brugsevaart toe is ingedeeld in vier perkjes omringd door bomen; nog steeds met gebouwtjes horend bij het voormalige kerkhof. De andere zijde van de De Smetstraat is aangelegd als parkje. Links onder de grote steegbluiken aan de (toenmalige) Kerkstraat.



Afb. 5.
Geometrische registratie in 1939 van de beluiken in de omgeving van het vroegere kerkhof en de Kerkstraat samen met de barakken (noodwoningen) op een gedeelte van het kerkhof. Onderaan rechts het beluik 'Kerkhofstraatje' (Fonds Roger Moreau, Documentatiecentrum DSMG, Sint-Amandsberg).

toe. Aan de achterkant van het andere deel aan de overzijde van de straat was door de stedelijke elektriciteitsmaatschappij een onderstation geïnstalleerd in een prachtig art déco gebouw ontworpen door architect Jan-Albert De Bondt (1934)¹⁰. Enkel een strook tussen de straat en dit gebouw bleef open. Tijdens W.O. II was er veel minder open terrein beschikbaar op de verlaten begraafplaats aan de De Smetstraat.

En zoals we al aangaven, was een groot gedeelte van de kerkhofruimte buiten de Dampoort al lang ingenomen door een school. Daar veranderde er in feite weinig. Binnenkort mag die instelling haar 130ste verjaardag vieren. Ook de omgeving behield een opvallend homogeen eind-19de-eeuws karakter met gerestaureerde steegbeluiken, nog geaccentueerd door het aangrenzende 'nieuw' Groot - Begijnhof gebouwd in 1872 - 1874¹¹.

Op het gewezen kerkhof van de Rabotwijk ziet het er nu helemaal anders uit.

De barakken werden samen met de aanpalende beluiken vervangen door grootschalige sociale woningbouw. De sanering beslist in 1956 ving pas in 1960 aan. Bijna 400 krotwoningen verdwenen. Het eerste nieuwbouwcomplex was pas in 1966 klaar. De bouw van overige geplande appartementen sleepte aan tot 1969¹². Het jarenlang leegstaande en door vandalisme geteisterde onderstation wordt gerestaureerd en krijgt een nieuwe bestemming als moskee.

Speelpleinen in dichtbevolkte arme wijken

De heden nog bestaande stedelijke speelpleinen werden kort na de tweede wereldoorlog ingericht (1946 - 1949)¹³. De boomaanplant van de gewezen parkjes bleef gelukkig minstens gedeeltelijk bewaard. Nadat de nood aan stadgrond voor voedselproductie wegviel, was er in die nog steeds armoedige jaren grote behoefte aan recreatiemogelijkheden in open lucht voor de bleke stadskinderen uit de dicht bevolkte straatjes en beluiken omheen de gewezen begraafplaatsen. Het waren zeldzame open ruimten middenin volkomen dichtgebouwde zones met talrijke kleine straatjes en zelfs voor Gent - beluikenstad bij uitstek - ongewoon hoge concentraties aan citeetjes en cités. De speelpleinen voorzagen in een sociale behoefte en dat doen ze nog steeds. Aan de Wasstraat kon enkel het deel tussen die straat en het begijnhof als speelplein gebruikt worden. Het was en is nog steeds grotendeels gelegen op een trapeziumvormige uitbreiding van het kerkhof die pas in 1858 - 1862 tot stand kwam¹⁴. Dit heeft dus slechts korte tijd als begraafplaats gefunctioneerd. Beide speelpleinen waren goed uitgerust. Ze waren zelfs voorzien van een openluchtzwembad met grote halfbovengrondse betonnen kuip en bijhorende accommodatie. Om er van te genieten mocht het wel niet al te koud zijn...¹⁵

Straatnamen rond de oude *Kirkstraote* in de Rabotwijk

Ondertussen was de hele omgeving van beide ex-begraafplaatsen dicht bebouwd met bijna uitsluitend arbeiderswoningen en beluiken. Verschillende steegbeluiken waren achterin afgesloten door het voormalige kerkhof. Die concentratie bracht maatschappelijk en hygiënisch ongezonde toestanden mee. Vooral de vroegere Kerkstraat (nu opgesplitst in Guldenvliesstraat, Aloïs Joosstraat en Victor Frisstraat, in elkaars verlengde tussen de Elyzeese Velden en de IJskelderstraat - Wondelgemstraat) was berucht. *'t Es iene van de Kirkstraote* was een stigma¹⁶.

Noch buiten de Dampoort, noch aan de Gebroeders De Smetstraat refereert nu nog een of andere naam naar de oude begraafplaatsen. Het lijkt wel of men liever niet herinnerd werd aan het kerkhofverleden. Een steegbeluik aan de



Afb. 6.

Een heel textielwerkersleven op een kluit ... of bijna? Dancing Lido naast de ingang van het steegbeluik 'Kerkhofstraatje' in de Kerkstraat (op die plek nu Guldenvlieslaan) in de schaduw van een van de reusachtige (nog steeds bestaande) gebouwen van de Louisianafabrieken (ex-gebroeders De Smet, daarna Loutex, nu hogeschool). Wie wil weten waar dit precies was en wat er nu is, moet maar eens een kijkje gaan nemen aan de bewuste Guldenvlieslaan. De foto dateert uit 1954 en wordt bewaard in het Fonds Roger Moreau, Sint-Amandsberg.

vroegere Kerkstraat kreeg de (onofficiële) naam Kerkhofstraatje (ook Vuilstraatje)¹⁷ mee. Het straatje is nog steeds herkenbaar in de toeleveringsweg tussen de appartementsgebouwen en het hogeschoolterrein, maar de volksnaam verdween samen met alle beluiken om plaats te maken voor massieve appartementsgebouwen in een buurt met namen als Nicolaas Zannekinstraat en Cornelis Sneyssonestraat. Aan de textielabrikanten De



Afb. 7.

Een unieke foto van de totaal vergeten barakken op een deel van het kerkhof aan de Gebroeders De Smetstaat (verzameling Marcel Vollaert, jaar niet gekend). Tussen de lommerrijke bomen en de barakken ligt de Gebroeders De Smetstraat.

Smet herinneren naast de straatnaam enkele gelukkig bewaard gebleven monumentale fabrieksgebouwen geïncorporeerd in de hogeschool. Aloïs Joos was de dynamische eerste pastoor van de Sint-Jozefparochie. Wat de naam van stadsarchivaris en schrijver van de (politieke) *Histoire de Gand* en gewaardeerde boekjes over Gentse straatnamen, Victor Fris (1877 - 1925), hier komt doen, is minder duidelijk.

De verdwenen oude naam Kerkstraat in een godverlaten wijk ver buiten het centrum lijkt ietwat eigenaardig. Hij werd ontleend, niet aan de dichtbij gelegen Sint-Jozefkerk bij de Wondelgemstraat (pas in 1883 ingezegend), maar aan de al in de jaren 1600 verdwenen middeleeuwse Sint-Catharinakerk van Wondelgem, destijds aan het uiteinde van de Maïsstraat bij de watertoren. Wie er vanuit Gent heen wou, moest eerst naar de Brugsepoort en eenmaal daarbuiten doorheen de meersen stappen in (voor die tijd) redelijk rechte lijn over - inderdaad - de hele lange Kerkstraat. Op een stratenplannetje kan je dat gemakkelijk volgen vanaf de Brugsevaart. Ter hoogte van de IJskelderstraat

en de Wondelgembrug wordt het moeilijker. Verderop over de Verbindingsvaart verliep de oude kerkweg over wat nu de Maïsstraat is.

Zonderling ... De ligging van die kerk binnen de Vrijheid van Gent, dus feitelijk op Gents grondgebied, is merkwaardig. Ten behoeve van de parochie Wondelgem werd in 1683-1687 op initiatief van de Gentse bisschop een nieuwe kerk gebouwd op de huidige Kerkdries, ditmaal centraal in die parochie en meer in de invloedssfeer van de bisschop. Dit werd het nieuwe centrum van de huidige deelgemeente Wondelgem¹⁸.

Bijtjes verloren gevlogen rond de Wasstraat

Aan het Dampoortkerkhof vond men voor de straatnamen inspiratie in de bijenwereld en aanverwante vliesvleugelen. In die tijd zocht men voor de talrijke straten in nieuwe verkavelingen dikwijls namen met een gemeenschappelijke herkomst. De naam Wasstraat heeft niets met wassen te maken. De



Afb. 8.

Drie 'deskundigen' geven commentaar op wat een jongetje aan het opgraven is op het verlaten kerkhof aan de De Smetstraat (fotoverzameling Marcel Vollaert; jaar niet gekend, approximatief te dateren aan de klakken).

Franse benaming rue de la Cire verraadt zijn betekenis: bijenwas. En je hebt daar dicht bij ook nog de Biekorfstraat (vroeger Biestraat), de Wespstraat en de Zeemstraat. Ze zijn afgeleid van de middeleeuwse Bijgaard van het Sint-Baafsdorp. Men zat er daar wel eventjes naast want die oude, toen al eeuwen verdwenen Bijgaard, eigenlijk een boomgaard, goed te zien op het panoramisch zicht op Gent uit 1534, lag aan de andere zijde van de Dendermondsesteenweg, bij de Forelstraat en de spoorweg, waar recent het Bijngaardpark aangelegd werd op de Malmarsite¹⁹.

Historisch beter verantwoorde namen zijn Nieuwhof (naar het vroegere Nieuwhof, een belangrijke hoeve van de Sint-Baafsabdij) daar ongeveer gelegen en de Engelbert van Arenbergstraat (naar de hertog die de bouw in de 19de eeuw van het nieuwe Elisabethbegijnhof mogelijk maakte). Deze straat werd voordien Oostakkerstraat genoemd: ze vormde destijds de grens tussen de gemeente Oostakker en Gent. Nu nog scheidt ze Sint-Amandsberg (postnummer 9040) en Gent (postnummer 9000). De oude naam verdween omdat men bij de grote straatnamenherforming van 1940 - 1943 er naar streefde alle verwarrende of (dikwijls letterlijk) misleidende straatnamen te laten verdwijnen²⁰. Geef toe: voor iemand die daar de weg zoekt is de naam Oostakkerstraat op die plaats inderdaad misleidend.

De oude begraafplaats lag bij haar ontstaan dus buiten de stadswallen, maar nog net op Gents grondgebied. Die ligging kan wel aanleiding geven tot verwarring. Ze is namelijk binnen een oudere 14de-eeuwse vestinggracht gesitueerd die op die plek samenviel met de grens van de Gentse vrijheid. De Engelbert van Arenbergstraat volgt het tracé van die gracht (goed te zien op het bekende zicht op Gent van 1534). Toen het calvinistische bewind in 1577 - 1584 een waarlijk reusachtige inspanning deed om de stad te voorzien van een gebastioneerde vesting gordel, werd de oostelijke stadsverdediging teruggetrokken tot bij het Nieuw Kasteel (later Spaans Kasteel genoemd). De versterkte stad kromp in, maar de grens bleef.

Luc Devriese

Met dank aan Peter Steurbaut (Dienst stadsarcheologie) en Maurice Vollaert voor hulp bij de illustraties

Noten

¹ Het Gentse grondgebied, met andere woorden het gebied bestuurd door de Gentse schepenen, was veel groter dan de omwalde stad. Men noemde dit de Vrijheid van Gent. Daarbinnen oefenden nog verschillende besturen oude feodale rechten uit. Zo bv. de Heerlijkheid van

- Sint-Baafs. In 1795 werd dit grondgebied van de gemeente Gent en verdwenen de andere feodale structuren.
- ² Broeckaert, K., *Borgers in den estaminé. Spectatoriale geschriften I*. Oorspronkelijk in Syssepanne, 25 juni 1797. Heruitgave, Antwerpen, 1924, p. 60.
- ³ Gemeentebld (Bulletin communal), Gent, 1877, p. 359. Dat gebeurde na hevige protest van de gezamenlijke pastoors van de betrokken parochies (ibidem, 1877, p. 261-264).
- ⁴ Capiteyn, A., Decavele, J., In steen en brons van leven en dood, Gent, 1981, p. 11-30; Hernalsteen, A. De Westerbegraafplaats van Gent, Gent, 2000, p. 5-15.
- ⁵ Laleman, M.C., Wasstraat. In: *Stadsarcheologie*, Gent, 1997, jg. 21 nr. 3-4, p. 104; idem. In: Archeologisch onderzoek in Gent, Gent, 2008, nr. 2, p. 161; Gebroeders De Smetstraat. In: *Stadsarcheologie*, Gent, 1990, jg; 14 nr. 2, p. 51.
- ⁶ Ongedateerd krantenknipsel 'Le dixième section de police', ondertekend R.B., uit *La Flandre libérale* bewaard in het Documentatiecentrum te Sint-Amandsberg, afd. Vliegende bladen. Een foto van het politiebureau in Bockstael, Ph., *Archiefbeelden Gent. Deel 7. Het westen en het noorden*, Tempus, Stroud, U.K., 2009, p. 92.
- ⁷ Fris, V., Les accroissements et les transformations de la superficie bâtie de Gand au 19ième siècle. In: *Bulletijn der Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1920, 27-28ste jg, p. 131-132.
- ⁸ Steels, M., *Geschiedenis van het stedelijk onderwijs te Gent (1828 – 1914)*, Gent, 1978, p. 230.
- ⁹ Stadsarchief, reeks G16-10 nr. 103. We kunnen hieruit ook afleiden dat der in die tijd nog steeds een kerkhofbewaker was. Ook in de andere stadsparkjes waren er bewakers die de straatjeugd buiten hielden. De norske, hardvochtige collega's van De Coen in de Baudelohof werden in geuren en kleuren beschreven door John Flanders (zie Verbeke, A. *John Flanders. Dat was een tijd!*, Gent, 1996, p. 170-172).
- ¹⁰ De Wilde, B., *Gent / Rabot. De teloorgang van de textielnijverheid*, Gent, 2007, p. 33 en 38.
- ¹¹ De motor van de wijkrenovatie was de restauratie in 1987 - 88 van de bijna honderd jaar eerder (1889) gebouwde beluiken met vijftig woningen aan de Wasstraat door de architecten E.H. Ho en A. Stevens in opdracht van de eigenaar M. Vandersmissen (Vliegende bladen in DMSO Sint-Amandsberg).
- ¹² WIARUG Werkgroep, Onderzoek naar de Gentse beluiken, Gent, 1978, p. 20.
- ¹³ Stadsarchief Gent, reeks G nr. 4370 en 4371.
- ¹⁴ Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer L60/25. Het oudste strikt rechthoekige kerkhofgedeelte werd aangelegd onder leiding van A.F. Benthuyts.
- ¹⁵ Mooie foto met een druk bezocht zwembad aan de De Smetstraat in Bockstael, Ph., 2009, p. 91. Het zwembad aan de Wasstraat was in het schoolgedeelte gelegen. Het werd in 1984 uitgebroken (Van Nevele, F., *Rond onze buurt*, Gent, 1994).
- ¹⁶ Moreau, R., *Archiefbeelden Gent. Deel V. beluiken, poortjes en cités*, Tempus, Stroud, UK, 2003, p. 103-108. met een indrukwekkende reeks foto's.
- ¹⁷ De huizen van het 'Kerkhofstraatje' kregen een nummer in de Kerkstraat. In de documenten uit de jaren 1930 van wijlen Roger Moreau vinden we als nummers: Kerkstraat 1-48 en 2-54 (Documentatiecentrum Sint-Amandsberg - DSMG, Fonds Roger Moreau).
- ¹⁸ Vanaverbeke, L., *Geschiedenis van Wondelgem*, Wondelgem, 1968, p. 39-40. De oude kerk wordt doorgaans aan de Maïsstraat bij de hoek met de Anjelierstraat gesitueerd.
- ¹⁹ Devriese, L., *Malmarpark of Bijgaard?* In: *Snep! Gent*, 2008 nr; 2, p. 24-27.
- ²⁰ Devriese, L., *Geen verwarring mogelijk! Klinkende straatnamen gecreëerd in 1940-1943. Een alfabet*. In: *Gandavum*, Gent, 2009, jg. 14 nr. 1, p. 19-29.